

**An Analytical Study of the Cohesion and Coherence between two
Consecutive Anecdotes from 2nd Chapter of Gulestān based on
Non-structural Cohesion Model***

Babak Kaviani Sourki^{1✉}

Abstract

1. Introduction

One of the persisting issues about Sa'adi's *Gulestān* is the question of whether or not there is a structure and system in its text. Some consider the anecdotes of *Gulestān* as lacking order and semantic connection, while others believe in the existence of a measured, symmetrical and systematic architecture in it. Currently, the successful application of systemic functional linguistic theory in the study of Persian literary texts has opened a new path for the structural study of *Gulestān*. In this study, employing the theory of systemic functional linguistics and the model of "non-structural coherence", the cohesive harmony and the coherence between two anecdotes from the second chapter of *Gulestān* have been investigated. This study aims to measure the degree of cohesion and coherence in these two anecdotes by analyzing the semantic relationships between the lexical items of their constituent elements. Having done that, it was revealed whether the author of *Gulestān* had a specific intention in arranging the anecdotes or not.

2. Methodology

Halliday's systemic functional linguistic theory has been recommended by linguists to measure the cohesiveness of Persian texts; "By utilizing this theory - that is a scientific method- we can

* **Article history:**

Received: 02 May 2023

Received in revised form 01 August 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 53, spring and summer 2023

Accepted: 05 August 2023

Published online: 26 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1.M.A. Holder, Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahrekord, Iran.
E-mail: kaviani.babak@alumni.ut.ac.ir.

probe the degree of cohesion and coherence in any ghazal of Hafez or other literary texts quantitatively” (Ishani, 2016: 130). Therefore, in this study, the coherence coordination between two separate but consecutive anecdotes - with the premise that two anecdotes together make a single text - has been studied. In the systemic functional linguistic, coherence is studied at three levels: 1. Structural coherence (intra-sentence) 2. Non-structural coherence (inter-sentence) 3. Macro coherence (at the level of discourse and genre). In this research, the non-structural cohesion model has been used.

3. Discussion

In this research, "Anecdote 25" (A Frenzied Mystic) and "Anecdote 26" (The Ignorant and Love-free Sheikh) were selected from the second chapter of *Gulestān* (On the Morals of Dervishes).

First story: A Frenzied Mystic

I remember once having marched all night long with a caravan, at dawn, I was sleeping at the outskirts of a thicket. A frenzied mystic who accompanied us on that journey let out a loud cry and took the path of the wilderness not standing still even for a moment. When the day broke, I asked him what state it was. He said: I saw nightingales on the trees, pheasants on the mountains, frogs in the water and beasts in the thicket all lamenting. I thought it would not be just that all should be awake praising God and I be asleep in ignorance.

Last night, a bird kept lamenting till morning;

It stole my wisdom, patience, fortitude and consciousness.

Hearing my wailing, an intimate friend said:

Never did I believe that a bird's caroling would throw thee into unconsciousness.

I said I deem it against the human calling

That birds be praising God and I rest in quietness. (Rezvani, 2018:180)

Second story: Ignorant and Love-free Sheikh

Once, on a pilgrimage to Hejaz a group of gnostic youths happened to be my fellow-traveler companions. Most of the times they whispered a tune and recited a mystic verse and there was a pious man accompanying us who kept disparaging their state and was ignorant

of their hidden affliction until we reached the palm plantation of the tribe of Helal. A lad with a dark complexion came out of the Arab horde and let out such a melodious tune that brought the birds down from the air. I saw that the camel of the pious man was moved into dancing; throwing him down, it went away. I said: O sheikh! That melody threw an animal into ecstasy, but left no impression on you.

Knowest thou what that nightingale of the dawn told me?

“What sort of human art thou ignorant and love-free?

By an Arab song a camel is thrown into rapture;

Thou art but a crooked brute if devoid of such nature.”

Affected by the breeze blowing in the verdure, the twigs shake,

But a piece of hard rock will not be moved by the quake.

Whatsoever thou beholdest is praising him;

He can hear an ear, receptive.

It's only a nightingale on the flower that extols him,

But even every thorn in a tongue, of him appreciative. (Rezvani, 2018:182)

The repetition of the words desert, journey, dawn, nightingale, bird, state, and rosary are repeated in both stories (see table number 1). The repetition of "Shurideh" (a frenzied mystic) in the second story is done through "Adjectives of Shurideh". The paragraph "he took a desert path" is repeated exactly in both stories in two similar contexts.

In these two anecdotes, Saadi has used synonyms with a special knowledge (see table number 2).

The Antonyms between two stories are not used for beauty and industrialization, but to polarize the text and create meanings based on symmetry and parallel layers of meaning. Almost all the elements of the "material situational context" of the two stories are cleverly designed opposite to each other. Some of the contrasts between the two stories are as follows: on foot / on horseback, night / day, frenzied mystic / love-free Sheikh, Natural sounds / human tones, singing / whispering, human / animal, (see table number 3).

Examining Total Tokens of two anecdotes (as a continuous text) shows that hyponymy and meronymy are present in the text with great frequency (see table number 4).

The search for Similarity chains and Identity chains between two stories shows the author's goals in integrating the text. For example: I have shown the chain of sounds and music, the chain of times, the

chain of places, the chain of animals and birds, the chain of plants, the chain of the thinking process, the chain of morals of dervishes, the chain of morals of jurists and the chain of mystical states. (To see these chains, refer to table number 5)e

4. Conclusion

The application of the non-structural cohesion model provided clear evidence of strong intra-sentence and inter-sentence relationships between the two anecdotes discussed in this study. The absence of side elements among the total tokens indicates a high level of coherence in these stories. Furthermore, the content, emotional, and structural unity between the two narratives was distinctly revealed both qualitatively and quantitatively. By employing such a theoretical framework, the accuracy of the audience's comprehension is enhanced, enabling them to move beyond passive engagement with the text and dive into the realm of "Semiotics of Discourse". This approach sheds light on previously unknown aspects of *Gulestān's* rhetoric. For instance, the theory of Systemic Functional Linguistics elucidates why the scene setting of the first story (the trade caravan and constructing a home in the forest) correlates with the second story (the Hajj pilgrimage caravan and making a home in Nakhle Bani Helal Caravanserai, the pious man's behavior, etc.). Through this theory, we not only understand the structure of the text but also uncover hidden meanings embedded within the orientations of each story relative to the other. Additionally, the tools offered by this theory assist the audience in filling in the missing textures of each narrative. For example, the use of ellipsis specifies the responsibility of each clause in completing other clauses within the story. It is important to note that an examination and evaluation of *Gulestān's* inter-narrative relations using role-oriented linguistics theory can help resolve disagreements among researchers regarding conflicts and contradictions in the structure and epistemology of *Gulestān's* stories, ultimately facilitating the process of understanding and interpreting the text.

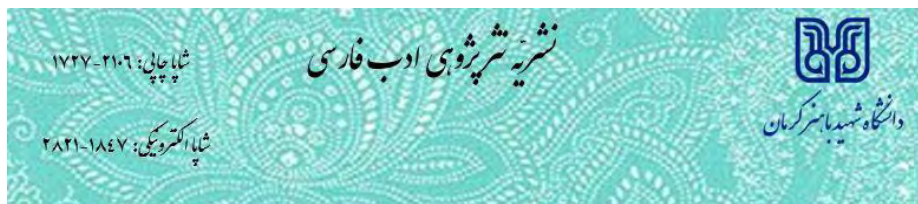
Keywords: No-structural Cohesion, Coherence, Cohesive Harmony, Anecdote, *Gulestān*.

References [In Persian]:

- Ābedī, K. (2012). *Challenge to Sa'adi in the Modern Period*. Shiraz: Fārs Encyclopedia Sa'adi Shenāsi Center.
- Algoneh-Jonghani, M. (2015). "The analysis of Non-structural cohesion in a sonnet by Hafiz". *Language Related Research*, 7, 29-57. [In Persian]
- Sahebjami, H. (2020). "Perfect Wisdom: Sa'adi and the Manners of Conversation". *Iran Namag*, 2, 65-93. [In Persian]
- Dabir-Moghaddam, M. (2022). *Theoretical Linguistics: Emergence and Development of Generative Grammar*. Tehran: SAMT.
- Dashti, A. (2018). *Saadi territory*. To the attention of M. Mahouzi, Tehran: Zavār.
- Haji-Ali-Lo, h. (1390). "Structural investigation of Gulestān Sa'adi's anecdotes". *Literary research and stylistic criticism*, 3, 9-26. [In Persian]
- Halidi, M. & Hasan, R. (1989). *Language, Cotext, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic perspective*. Translation by M. Menshizadeh and T. Ishanī (2015). Tehran: Ealmī.
- Rūmī, J. M. (2018). *Maḥnawīye Ma'nawī*, Corrected by M.A. Movahed. Tehran: Hermes.
- Sa'adi, M. (2007). *Collection of Works*. M. A. Foroughī, Emend, Tehran: Amir Kabir.
- Sa'adi, M. (2008). *Būstān*. Edited by G. H. Yousefi, Tehran: Kharazmī.
- Sa'adi, M. (2010). *Gulestānā* Edited by G. H. Yousefi, Tehran: Kharazmī.
- Sa'adi, M. (2018). *Golestan: English – persian*. Translation by Rezvani, A.M. Shiraz: Shiraz University.
- Safavi, K. (2018). *Interpretation of the text*. Tehran: Elmī.
- Shafaq, A. and Asmand-Jonghani, A. (2014). "Structural analysis of the authorities of Hamidi and Gulestān Sa'adi". *Journal of Literary Arts of Isfahan University*, 1 (12), 9-22. [In Persian]
- Shairī, H.R. (2015). *Semiotic-semantic analysis of discourse*. Tehran: SAMT.
- The Holy Qur'an*. Translated by Baha al-Din Khorramshahi, Tehran: Dostan.
- Zolfaghari, H. (1386)a "Symmetries and proportions in *Gulestān* of Sa'adi". *Research on Mystical Literature (Gohar Gooya)*, 1 (4), 91-110.

Ishanī, T. (2015). *The theory of cohesion and coherence Theory and Utilize in the Texts Analysis*. Tehran: Kharazmī University.

تحلیل انسجام و پیوستگی دو حکایت متوالی از باب دوم گلستان بر اساس الگوی انسجام غیرساختاری*

بابک کاویانی سورکی^۱

چکیده

از جمله مباحثی که همواره دربارهٔ گلستان سعدی مطرح می‌شود، مبحث بود یا نبود ساختار و سیستم در متن گلستان است. عده‌ای، حکایات گلستان را فاقد نظم و ارتباط معنایی می‌دانند و گروهی دیگر معتقد به معماری سنجیده، متقارن و نظام‌مند گلستان هستند. امروزه کاربست موفقیت‌آمیز نظریهٔ زبان‌شناسی نقش‌گرا در مطالعهٔ متون ادب پارسی، مسیر جدیدی را برای ساختارشناسی گلستان گشوده است. در این جستار با کاربرد نظریهٔ زبان‌شناسی نقش‌گرا و استخدام الگوی «انسجام غیرساختاری»، هماهنگی انسجامی و پیوستگی بین دو حکایت از باب دوم گلستان بررسی شده است. هدف از این پژوهش این است که با تحلیل روابط معنایی بین عناصر سازندهٔ این دو حکایت، درجهٔ انسجام و پیوستگی آن‌ها سنجیده شود. بر این اساس، معلوم می‌شود که آیا اساساً سعدی در چینش حکایات، نیت و مقصود خاصی را در نظر داشته است یا خیر؟ نتایج این مطالعه حاکی از تعدد گره‌های معنایی، تعامل زنجیره‌های کانونی و هماهنگی انسجامی چشمگیر میان این دو حکایت ظاهراً مجزاست. کاربست الگوی انسجام غیرساختاری سبب آشکار شدن نیت سعدی در سازماندهی موضوع، درون‌مایه، صحنه‌آرایی، کنشگران و پیرنگ پیوسته در دو حکایت گردید. بافتار درون‌زبانی و برون‌زبانی هر حکایت با حکایت دیگر کاملاً قرینه است. در مجموع، ارتباط عناصر و تعامل بین مقوله‌های این دو حکایت، گفتمانی واحد را می‌آفریند؛ بنابراین، حاصل کاربرد نظریهٔ زبان‌شناسی نقش‌گرا این امکان را فراهم می‌سازد تا به صورت کمی و به‌دور از

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۱۰ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴

نشریهٔ نشر پژوهی ادب فارسی، دورهٔ ۲۶، شمارهٔ ۵۳، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۱۷۷-۲۱۳
DOI: 10.22103/JLL.2023.21430.3060

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. رایانامه: kaviani.babak@alumni.ut.ac.ir

هر گونه کلی گویی و اظهار نظر ذوقی-سلیقه‌ای، هماهنگی انسجامی و پیوستگی بین حکایت‌های هر باب گلستان را آشکار کنیم.

واژه‌های کلیدی: انسجام غیرساختاری، پیوستگی، هماهنگی انسجامی، حکایت، گلستان.

۱- مقدمه

از جمله بحث‌هایی که همواره درباره ساختار گلستان سعدی مطرح بوده، موضوع پیوستگی یا گسستگی حکایات آن است. در میان سعدی‌پژوهان، دو چشم‌انداز غالب وجود دارد؛ چشم‌انداز نخست بر این باور است که «حکایات گلستان ارتباط ساختاری و معنایی با یکدیگر ندارند». اما از دریچه چشم دیگر پژوهشگران، معماری گلستان -مطابق نظر سعدی- «روضه غنا»، «حدیقه غلبا»، «نگارخانه چینی و نقش ارتنگی» و «گلستان هشت»- باب چون بهشت» است.

رشد دانش نوین زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی قضاوت بین این دو چشم‌انداز را تا حدود زیادی آسان کرده است. از جمله کاربرست «نظریه انسجام و پیوستگی» در تحلیل متون بر اساس زبان‌شناسی نظام‌مند نقش‌گرا (Systemic Functional Linguistics) مسیر جدیدی را در حوزه ساختارشناسی و گفتمان‌سنجی متون ادب پارسی گشوده است. در پژوهش حاضر، بر اساس الگوی انسجام غیرساختاری (Non-structural cohesion) به مطالعه دو حکایت از باب دوم گلستان می‌پردازیم. سنجش نظام نشانه‌شناسانه این دو حکایت، ضمن آشکار کردن نقش نشانه‌ای عناصر، میزان تعامل و وابستگی معنایی آن‌ها را نسبت به یکدیگر نشان می‌دهد. چنین فرایندی به فهم درجه انسجام (Cohesion) و پیوستگی (Coherence) بین دو حکایت می‌انجامد.

۱-۱- بیان مسئله

طرح ادعایی کلی و کلان درباره ساختارمندی گلستان به پژوهشی استقرایی و بررسی کامل متن گلستان نیاز دارد؛ اما نتایج این مطالعه به وضوح نشان می‌دهد که ارتباط

ساختاری و معنایی نه تنها در ظاهر، بلکه در سطح دلالات نظام واژگان دو حکایت مورد بحث نیز وجود دارد. درهم‌تیدگی نشانه‌های متن در این دو حکایت به حدی است که روابط متقابل نشانه‌ها، نقشی ضروری را در مدلول آفرینی برای یکدیگر ایفا می‌کنند. روش پیشنهادی در این پژوهش، افزون بر آشکار کردن روابط ساختاری بین حکایات، ضرورت بازنگری در بخش معرفت‌شناسی هر حکایت را نیز به وضوح نشان می‌دهد. آنچه در این پژوهش مطرح می‌شود، پیداست که به شکل موردی صورت گرفته و طرح و تعمیم نتایج آن برای کل متن گلستان وجود ندارد. با این حال، تکرار چنین روشی می‌تواند پاره‌ای از بنیان‌های معرفتی پنهان، موضوع ساختارشناسی و هماهنگی انسجامی (Cohesive Harmony) متن گلستان را نیز روشن کند. در مجموع، نتایج این پژوهش (در مقیاس دو حکایت) با نظر سعدی در گلستان، مبنی بر «امعان نظر در ترتیب کتاب و تهذیب ابواب» و وجود «نظم و ترتیب»، همگرایی دارد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

دیدگاه پژوهشگران در باب ساختارمندی گلستان را می‌توان به دو دسته «مخالفان» (گلستان فاقد سیستم و ساختار است) و «موافقان» (گلستان ساختارمند است) تقسیم کرد. **الف) کسانی که قائل به ساختارمندی گلستان نیستند؛** علی دشتی از پیشگامان ترویج این چشم‌انداز، می‌گوید:

در اینکه گلستان حاوی مطالب اخلاقی است، تردیدی نیست. ... ولی نمی‌توان آن را کتابی تربیتی و اخلاقی نام نهاد. آنچه را فرنگیان «سیستم» می‌گویند، ندارد؛ یعنی در این کتاب، روشی استوار که تمام فصول بر محور اندیشه‌ای دور زند و نویسنده تمام اطلاع و زبردستی خود را برای قبولاندن آن فکر اساسی و اقلع خواننده به کار برد، نمی‌یابیم. ... گلستان یک اندیشه مرکزی و اساسی ندارد که فصول کتاب برای تأیید آن نوشته شده باشد. گلستان مانند کشکول یا جُنگک، مجموعه‌ای است از آنچه سعدی در طی سی و چند سال سیر و سیاحت دیده و شنیده است (دشتی، ۱۳۹۸: ۱۸۲-۱۸۳).

آنچه از قلم غلام حسین یوسفی به مشام می‌رسد، این است که او نیز با علی دشتی هم- نظر است؛ با این تفاوت که معتقد است: «گناه این بی‌ساختاری و تناقضات نه بر گردن سعدی که بر گردن دنیا است»:

اگر از آن نظر که دشتی به گلستان نگریسته است، در این کتاب غور کنیم، به همین نکته‌ها خواهیم رسید.... سعدی چنین دنیایی را که پُر از تناقض و تضاد و سرشار از شگفتی و زشتی است در گلستان خویش توصیف می‌کند و گناه این تناقض‌ها و زشتی‌ها هم بر او نیست؛ بر خود دنیا است (سعدی، ۱۳۸۹: ۲۹-۳۰).

نقطهٔ اوج ناباوری نسبت به ساختارمندی گلستان را در گفته‌های حمید صاحب‌جمعی مشاهده می‌کنیم:

«خلاصهٔ کلام اینکه به نظر من، گلستان مجموعه‌ای از یادداشت‌های پراکنده است که بدون هرگونه پیوند ساختاری یا درون‌مایه‌های مشترک، در باب‌های متفاوت آورده شده‌اند، بدون الزام وجود زنجیرهٔ پیوستگی‌های زبانی و منطقی و معنایی بین آن‌ها. از این‌رو، آنچه در گلستان مطرح نیست، مسألهٔ تداوم است؛ به گونه‌ای که هر یادداشت یا هر باب را بی‌نیاز از جنبهٔ پیش و پس‌ترتیب نقل آن‌ها به نحوی مستقل می‌توان خواند و لذت برد» (صاحب‌جمعی، ۱۳۹۹: ۶۸).

ب) کسانی که به ساختارمندی گلستان باور دارند: ویلیام هنووی (W. L. Hanaway) از جمله افرادی است که به انسجام، وحدت مفهومی و وحدت زیباشناختی گلستان معتقد است: «در تنظیم باب‌ها بر اساس مضامین و محتویات آنها تقارن آشکاری دیده می‌شود که با بلاغت متن و طبیعت واحدهای کوچکتر آن هم‌راستاست» (ویلیام هنووی، به نقل از عابدی، ۱۳۹۱: ۳۶۱). حسن ذوالفقاری در پژوهشی، ضمن بسامدگیری «عناصر مشابه، متضاد، همشمول، شخصیت‌ها و ...» معترف به ساختارمندی و تقارن همه- جانبه در گلستان است:

قرینه‌های نظم و نثر، تقارن باب‌ها، تقارن در آرایه‌های ادبی، تقارن در عناصر داستانی از جمله مواردی است که سعدی به طرز زیبایی از آن‌ها بهره گرفته است؛ به گونه‌ای که این تناسب، در ساختار و محتوای آثار وی به‌خصوص گلستان از ویژگی‌های سبک

شخصی سعدی در آمده است. سعدی از انواع تقارن‌های لفظی و معنوی در سطوح مختلف زبانی، مضمونی، داستانی و محتوایی استفاده می‌کند؛ بی‌آن که این تقارن‌ها به صنعتگری و تکلف انجامد. ... حکایت‌های سعدی اغلب بر بنیاد تناقض پی‌ریزی شده است؛ یعنی برخورد دو اصل. این‌گونه توازی تضاد (برخورد دو اصل) که در شالوده حکایت اخلاقی گلستان وجود دارد، در تمامی جنبه‌های نگارش آن بازتاب می‌یابد» (ذوالفقاری، ۱۳۸۶: ۱۰۸-۱۰۹).

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

چنان‌که مشاهده شد گروهی گلستان را «کشکول، جنگ و یادداشت‌های پراکنده» انگاشته و گروه دیگر، سعدی را به سبب «معماری نظام‌مند گلستان» ستایش می‌کنند. گفتنی است که پژوهش‌های دیگری نیز، درباره ساختارشناسی گلستان بر اساس نظریه‌های مربوط به روایت‌شناسی و عناصر داستان انجام شده است؛ از جمله این پژوهش‌ها «بررسی ساختاری حکایت‌های گلستان سعدی» نوشته حسین حاجی‌علی‌لو (۱۳۹۰) است که با تکیه بر ردیابی «پیرنگ» (Plot) هر حکایت، سعی در تبیین «فرم و ساختار درون‌حکایتی» دارد. بخش دیگری از این تحقیقات به بررسی و مقایسه گلستان با آثار مقامه‌نویسان اختصاص دارد؛ از جمله این مطالعات، مقاله «بررسی ساختارشناختی مقامات حمیدی و گلستان سعدی» است. پژوهش اخیر به مقایسه «عناصر داستان از قبیل زاویه دید، عنصر شخصیت، راوی، طرح یا پیرنگ، زمان و مکان» (شفق و آسمند جونقانی، ۱۳۹۴: ۹) بین گلستان و مقامات حمیدی پرداخته است.

جستجوی نگارنده این‌طور بیانگر آن است که پژوهش در زمینه «انسجام غیرساختاری بین‌حکایتی» در گلستان پیشینه ندارد. شایان ذکر است مطالعه حاضر در سطحی محدود (دو حکایت) متمرکز شده است؛ اما هدف آن، طرح سنجش نظام اندیشگانی متداخل و بهم‌پیوستگی دو حکایت است. تکرار چنین رویکردی در سطح «باب»، نتایج سودمندی در راستای ساختارشناسی گلستان به دنبال خواهد داشت.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- مبانی نظری

هلیدی سه مؤلفه معنایی-نقشی را در «زبان» تفکیک می‌کند: ۱. نقش اندیشگانی ۲. نقش بینافردی ۳. نقش متنی. هر کدام از این نقش‌ها به سویه‌ای از بافت موقعیتی وابسته‌اند که در بندهای متن تعبیه شده‌اند؛

بافت موقعیتی را سه مؤلفه بافتی تشکیل می‌دهند: موضوع سخن، عاملان سخن و شیوه بیان. این سه مؤلفه بافتی سیاق را به وجود می‌آورند. این مؤلفه‌ها بازنمایی مستقیم در بخش معناشناسی زبان دارند. بخش معنا در دستور نقش‌گرای نظام‌مند متشکل از سه نوع اطلاعات معنایی است. هر یک از این سه نوع معنا بازتاب یکی از مؤلفه‌های بافت موقعیتی (یعنی همان مؤلفه‌های به وجود آورنده سیاق) هستند. آن سطح معنا که بازتاب مؤلفه بافتی «موضوع سخن» است «فرانقش تجربی» نام‌گذاری شده است. آن سطح از معنا که تبلور مؤلفه بافتی «عاملان سخن» است «فرانقش بینافردی» خوانده شده است. آن سطح از معنا که انعکاس مؤلفه بافتی «شیوه بیان» است «فرانقش متنی» نامیده شده است. بدین ترتیب، هر بند ساده بر دوش خود سه سطح از معنا را حمل می‌کند (دبیرمقدم، ۱۴۰۱: ۳۷-۳۸).

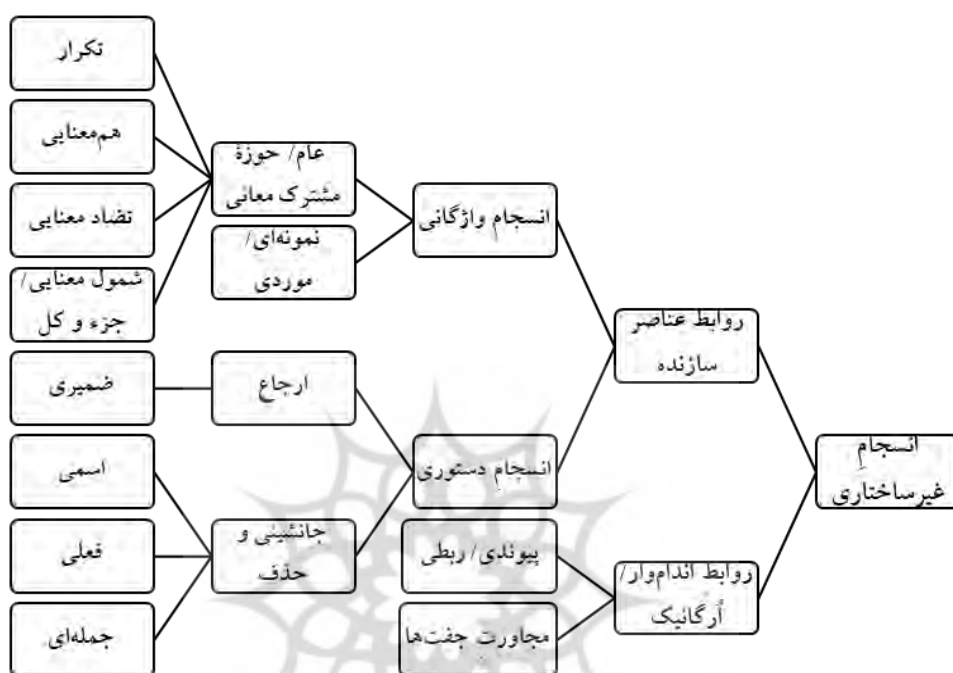
«نقش متنی»، دو سطح «نقش اندیشگانی» و «نقش بینافردی» را با سازماندهی و قابلیت‌های نظام‌مند خود ترکیب می‌کند. این مجموعه امکانات شناخته شده زبان که برای «پیوند دادن سازه‌های گفتمان با یکدیگر از طریق ارتباطات معنایی» (ایشانی، ۱۳۹۵: ۳۹) و «مسئول هدایت معنا در جریان گفتمان هستند» (آلگونه، ۱۳۹۵: ۲۶۹) تحت عنوان «انسجام» مطالعه می‌شوند. شایان ذکر است که مطالعه «انسجام متن» تنها پس از پایان فرایند ادراک دلالات نشانه‌ها و فهم متن مقدور است. این نظام‌های هادی معنا در جریان گفتمان در دو بخش «انسجام ساختاری» (در سطح جمله) و «انسجام غیرساختاری» (در سطح بیناجمله‌ای) تقسیم می‌شوند.

۲-۲- سازماندهی درونی عناصر متن و هماهنگی انسجامی

واژگانِ متن، «نقش نشانه‌ای» خود را وامدار تعاملِ «بافت درون‌زبانی» با «بافت برون‌زبانی / بافت موقعیت» اند. «بافت زبانی در اصل، همان زنجیره کلام است که با همنشینی واژه‌ها و سپس با همنشینی جمله‌ها شکل می‌گیرد و بافت موقعیتی، فضای حاکم بر تولید بافت زبانی است» (صفوی، ۱۳۹۷: ۴۱). «متن» در ساده‌ترین شکل (نوشتار)، زنجیره دال هاست که مخاطب از طریق «بافتار» آن، به ساختار و در نهایت به معنای آن پی می‌برد. با این توصیف، وجود «بافتار» (Texture) صفت ممیزه متن از نامتن است.

«ارتباط میان جمله‌های متن را که شرط لازم و ضروری در تشکیل متن است، بافتار می‌گویند. ... بافتار مشخصه‌ای درون‌متنی است که در سطحی فراتر از جمله مطرح می‌شود و دارای دو جنبه درونی و بیرونی است. جنبه درونی بافتار، عبارت است از ارتباط درونی زبان و الگوهای معنایی که از طریق دستور و واژگان تحقق می‌یابند و جنبه بیرونی، عبارت است از ارتباط بین زبان و مشخصه‌های موضوع و محیط اجتماعی و عقیدتی گوینده و شنونده (یا نویسنده و خواننده)» (ایشانی، ۱۳۹۵: ۳۲-۳۳).

در زبان‌شناسی نقش‌گرا **بافتار متن** در سه سطح جداگانه «انسجام ساختاری» (Structural cohesion)، «انسجام غیرساختاری» و «ساختار کلان» مطالعه و بررسی می‌شود؛ **انسجام ساختاری** به روابط متنی در سطح «درون‌جمله‌ای» (Intra-sentential)، **انسجام غیرساختاری** بر روابط متنی در سطح «بیناجمله‌ای» (Extera-sentential) و **ساختار کلان** نیز به صورت‌های متنوع «گفتمانی» مانند ژانر، روایت، گفت‌وگو، درام، تغزل و ... توجه می‌کند (رک. آلگونه، ۱۳۹۵: ۴۲-۴۳). ساختار کامل متن از تعامل مؤلفه‌های یادشده شکل می‌گیرد؛ اما ملموس‌ترین بخش بافتار متن را انسجام غیرساختاری رقم می‌زند که در ادامه به آن می‌پردازیم. در نمودار شماره ۱ سازمان برخی از مهمترین «عوامل انسجام غیرساختاری» به تفکیک آمده است.

نمودار ۱: برخی از مؤلفه‌های انسجام غیر ساختاری

۲-۳- انسجام غیر ساختاری

انسجام غیر ساختاری متن، در سطح بینا جمله‌ای عمل می‌کند و شالوده آن بر «روابط عناصر سازنده» (Componential relation) و «روابط اندام‌وار» (Organic) پی‌ریزی شده است. روابط عناصر سازنده به دو دسته کوچک‌تر «انسجام واژگانی» و «انسجام دستوری» تقسیم می‌شود. روابط اندام‌وار نیز، شامل «انسجام بیوندی» (Conjunctives) و «مجاورت جفت‌ها» (Adjacency pairs) است. (هلیدی و حسن، ۱۳۹۵: ۱۹۷).

۲-۴- گره، زنجیره و هماهنگی انسجامی

نخستین گام برای ردیابی انسجام متن، تمرکز بر مقایسه عناصر بین جملات است. مشاهده یک «ارتباط معناشناختی» بین دو عنصر از دو جمله متن، «گره» (Tie) نامیده می‌شود. «چنین رابطه معناشناختی‌ای پایه انسجام بین پیام‌های متن را تشکیل می‌دهد» (هلیدی و حسن، ۱۹۸۹، ترجمه منشی‌زاده و ایشانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۷۷).

«این گره‌ها به سه صورت بر اساس یک ارتباط معنایی در درون یک متن دیده می‌شوند: ۱. هم‌مرجع بودن (Co-reference): که عموماً به وسیله عناصر ارجاعی مانند او، آن و ... شناخته می‌شوند. ۲. هم‌طبقه بودن (Co-classification): در این نوع، هم عموماً عناصر ارجاعی جایگزین و هم عناصر ارجاعی حذف، قرار می‌گیرند. ۳. هم‌گستر بودن (Co-extention): «عناصر واژگانی» عموماً در این نوع قرار می‌گیرند. این سه نوع رابطه باعث اتصال گره‌ها به یکدیگر و تشکیل زنجیره انسجامی (Cohesive chains) می‌شوند» (ایشانی، ۱۳۹۵، ص. ۴۷).

زنجیره‌هایی که ارتباط معنایی‌شان بر اساس هم‌مرجع بودن است، «زنجیره‌های یکسانی یا عینیت» (Identity chains) نام دارند. زنجیره‌هایی که ارتباط معنایی‌شان بر اساس هم‌طبقه یا هم‌شمول بودن است، «زنجیره‌های شباهت» (Similaity chains) نام دارند. همچنین زنجیره‌هایی که حداکثر تعامل را در متن رقم می‌زنند، «زنجیره‌های کانونی» (Focal chains) نامیده می‌شوند (رک. ایشانی، ۱۳۹۵: ۴۸-۴۹).

مرحله بعد، سنجش روابط بین زنجیره‌ها با یکدیگر یا «هماهنگی انسجامی» است.

«هماهنگی انسجامی عبارت است از ترکیب و تعامل زنجیره‌های انسجامی شکل یافته بر اساس عناصر انسجام. ... هماهنگی انسجامی عوامل انسجامی واژگانی و دستوری را بر اساس یکسانی و یا شباهت که در آنها وجود دارد، در کنار هم قرار می‌دهد؛ [نیز] محصول دو کلان‌بافت متنی و تجربی را هماهنگ و متناسب می‌سازد. محصول فرانش متنی، زنجیره‌ها و تعامل بین آنهاست و محصول فرانش تجربی در جمله و یا گروه، آن چیزی/ فرایندی است که تعامل بر اساس آن ساخته می‌شود. بنابراین؛ هماهنگی انسجامی عبارت است از این که چگونه دو کارکرد، خود را در درون یک کل معنی‌دار می‌یابند (ایشانی، ۱۳۹۵: ۴۷-۴۸).

در ادامه می‌کوشیم آشکال پدید آمدن انسجام واژگانی، دستوری را بین دو حکایت از گلستان بررسی و آشکار کنیم.

۲-۵- تحلیل انسجام و پیوستگی دو حکایت متوالی

حکایات مورد بحث، در این پژوهش براساس گلستان به تصحیح غلامحسین یوسفی، «حکایت ۲۵» و «حکایت ۲۶» از باب دوم (در اخلاق درویشان) انتخاب شده‌اند. برای سادگی ارجاع‌دهی، نام «حکایت ۲۵» را «حکایت اول» یا «حکایت سماع شوریده» و «حکایت ۲۶» را «حکایت دوم» یا «حکایت عابد کز طبع» نامیده‌ایم. بر طبق «شیوه کاربست نظریه انسجام و پیوستگی» (ایشانی، ۱۳۹۵، ص. ۸۸-۸۹)، نخست متن هر حکایت را به بندهای تشکیل دهنده‌اش تقسیم می‌کنیم (هر شماره، مُعرّف یک «بند» (Clause) است). در ادامه به مقایسه روابط معنایی بین نمونه‌های دو حکایت می‌پردازیم.

حکایت اول (حکایت سماع شوریده):

۱. یاد دارم که ۲. شبی در کاروانی همه شب رفته بودم ۳. و سحر در کنار بیشه‌ای خفته. ۴. شوریده‌ای که در آن سفر همراه ما بود نعره برآورد ۵. و راه بیابان گرفت ۶. و یک نَفَس آرام نیافت. ۷. چون روز شد ۸. گفتمش: ۹. آن چه حالت بود؟ ۱۰. گفت: ۱۱. بلبلان را شنیدم که به نالش درآمده بودند از درخت ۱۲. و کبکان در کوه ۱۳. و غوکان در آب ۱۴. و بهایم در بیشه؛ ۱۵. اندیشه کردم که مروّت نباشد همه در تسبیح ۱۶. و من به غفلت خفته.

۱۷. دوش مرغی به صبح می‌نالید
۱۹. یکی از دوستانِ مخلص را
۲۰. گفت ۲۱. باور نداشتم که تو را
۲۲. گفتم ۲۳. این شرط آدمیت نیست

۱۸. عقل و صبرم ببرد و طاقت و هوش
مگر آوازِ من رسید به گوش
بانگِ مرغی چنین کند مدهوش
مرغ تسبیح گوی ۲۴. و ما خاموش
(سعدی، ۱۳۸۹: ۹۷)

حکایت دوم (حکایت عابد کز طبع):

۱. وقتی در سفر حجاز جماعتی جوانان صاحب‌دل همدم من بودند و هم قدم. ۲. وقت‌ها زمزمه‌ای بکردندی ۳. و بیتی محققانه بگفتندی ۴. و عابدی در سیل، مُنکرِ حالِ درویشان ۵. و بی‌خبر از دردِ ایشان. ۶. تا برسیدیم به نخلة بنی‌هلال. ۷. کودکی سیاه از حیّ عرب بدر آمد ۸. و آوازی برآورد ۹. که مرغ از هوا در آورد. ۱۰. اُشتر عابد را دیدم که به رقص اندر آمد ۱۱. و عابد را بینداخت ۱۲. و راه بیابان گرفت. ۱۳. گفتم: ۱۴. ای شیخ، در حیوانی اثر کرد ۱۵. و در تو اثر نمی‌کند!

۱۶. دانی چه گفت مرا آن بلبلِ سحری؟
 ۱۷. تو خود چه آدمی کز عشق بی خبری؟
 ۱۸. اُشتر به شعر عرب، در حالت‌ست و طرب
 ۱۹. گر ذوق نیست تو را کز طبعِ جانوری
 ۲۰. وَ عِنْدَ هُبُوبِ النَّاشِرَاتِ عَلَيَّ الْحَمِي
 ۲۱. تَمِيلُ غُصُونُ الْبَانِ لَا الْحَجْرُ الصَّلْدُ
 ۲۲. به ذکرش هر چه بینی در خروش است
 ۲۳. دلی داند در این معنی که گوش است
 ۲۴. نه بلبل بر گلش تسیح‌خوانی است
 ۲۵. که هر خاری به تسیحش زبانی است
 (سعدی، ۱۳۸۹: ۹۷-۹۸)

۲-۶- سنجش انسجام غیرساختاری

۲-۶-۱- انسجام واژگانی

همانگونه که در نمودار شماره ۱ آمد، انسجام واژگانی به دو شاخه «عام» و «نمونه‌ای» تقسیم می‌شود. شاخه عام، شامل «تکرار» (Repetition)، «هم‌معنایی» (Synonymy)، «تضاد معنایی» (Antonymy) و «شمول معنایی» (Hyponymy) است.

۲-۶-۱-۱- تکرار

«وقتی لفظی تکرار می‌شود، بازتکرار آن نیز، ضرورتاً به مرجع واحدی اشاره می‌کند و بنابراین، مولفه تکرار از لحاظ مرجع در گروه هم‌مرجع قرار می‌گیرد» (آلگونه، ۱۳۹۵: ۴۴). آشکارترین نوع تکرار آن است که هر دو واژه از نظر معنا و آوایی تفاوتی نداشته باشند؛

مانند لفظ «سعدی» که در مقاله پیش رو با اشاره به مرجع واحدی، یعنی «مصلح‌الدین سعدی شیرازی»، چندین بار تکرار شده است.

اولین «تکرار» که مکان رویداد هر دو حکایت را به تصویر می‌کشد، «بیابان» است. ماجرا و روایت هر دو حکایت عیناً در یک فضا، یعنی «بیابان» روی داده است. جالب توجه است که لفظ «بیابان» در بندی به کار رفته که این بند در حکایت دوم نیز، عیناً تکرار شده است؛ (دقت شود صورت کسر، شماره بند و مخرج کسر، شماره حکایت است؛ برای مثال، $\frac{4}{1}$) یعنی بند چهارم از حکایت اول یا $\frac{12}{2}$) یعنی بند شماره ۱۲ از حکایت دوم. $\frac{5}{1}$) و راه بیابان گرفت» = $\frac{12}{2}$) «و راه بیابان گرفت». همچنین کلان‌گنش هر دو حکایت سفر است و واژه سفر هم در هر دو حکایت تکرار گشته است؛ $\frac{4}{1}$) در آن سفر = $\frac{1}{2}$) در سفر حجاز». در حکایت اول، زمان «سحر» دربرگیرنده بخشی از رویدادهای حکایت است. این زمان (سحر) را در حکایت دوم عیناً مشاهده می‌کنیم. همچنین «بلبلان» در حکایت اول به صورت مفرد، «بلبل»، در حکایت دوم حضور دارد. سعدی در حکایت اول آورده است: « $\frac{3}{1}$) سحر در کنار بیشه» و « $\frac{11}{1}$) بلبلان را شنیدم» و نیز در بخش نظم حکایت اول « $\frac{17}{1}$) دوش مرغی به صبح می‌نالید». در حکایت دوم، این دو واژه تکرار شده‌اند: « $\frac{16}{2}$) بلبل سحری» و « $\frac{9}{2}$) مرغ از هوا در آورد».

تغییر احوالات شوریده در حکایت اول، با اصطلاح «حالت» ذکر شده است. در حکایت دوم نیز، تغییر احوال اُشتر به سبب آواز کودکی از حیّ عرب، «حالت» نامیده شده است؛ « $\frac{9}{1}$) آن چه حالت بود» = « $\frac{18}{2}$) اُشتر به شعر عرب در حالت است و طرب».

نوعی دیگری از تکرار، تکرار از طریق **برنام** است.

«برنام از لحاظ ساخت سازه‌ای، ضرورتاً یک صفت نیست؛ بلکه یک گروه اسمی است که به جای یک اسم به کار رفته و شکل تشخص یافته‌تری از اسم پیشین خود دارد. برنام از طریق اصل هم‌مرجع بودن، کمک می‌کند که متن ضمن حفظ پیوستگی و انسجام، دلالت‌های مفهومی متفاوتی را پیرامون لفظ ایجاد کند. اگرچه این دلالت‌های مفهومی

به مصداق واحدی ارجاع می‌کنند، تأثیرات متفاوتی در خواننده ایجاد می‌نمایند» (آلگونه جونقانی، ۱۳۹۵: ۴۵).

در حکایت دوم، « $\frac{1}{2}$ صاحب‌دل»، « $\frac{4}{2}$ درویش»، « $\frac{23}{2}$ کسی که گوش دل دارد»، « $\frac{17}{2}$ کسی که از عشق بی‌خبر نیست / عاشق»، « $\frac{19}{2}$ با ذوق»، در شمار برنام « $\frac{4}{1}$ شوریده» قرار می‌گیرند. چنین تکرارهایی با رعایت اصل هم‌مرجع بودن، ابعاد شخصیتی «شوریده» را ترسیم می‌کنند؛ در صورتی که «شخصیت شوریده» در حکایت اول آمده و برنام‌هایش در حکایت دوم بیان شده است! این نوع نظام‌آفرینی هنری، انسجام واژگانی بین‌حکایتی و یکپارچگی این دو حکایت را آفتابی می‌کند.

انسجام واژگانی پیرامون واژه «تسبیح»، مرز بین دو حکایت را کم‌رنگ کرده و به حوزه اشتراکات معنایی افزوده است. در حکایت اول از زبان شوریده می‌شنویم: « $\frac{15}{1}$ همه در تسبیح»، « $\frac{23}{1}$ مرغ تسبیح گوی» و در حکایت دوم: « $\frac{24}{2}$ نه بلبل بر گلش تسبیح خوانی است»، « $\frac{25}{2}$ که هر خاری به تسبیح-آش زبانی است». ناگفته نماند که در هر حکایت، واژه «تسبیح» دو بار آمده و چنین تکراری مبتنی بر اهمیت معرفت‌شناسی سماع، یعنی «تسبیح خداوند» می‌باشد. (این موضوع در بخش پیوستگی متن تشریح شده است). سایر تکرارهای بین دو حکایت در «جدول شماره ۱» آمده است.

جدول شماره ۱: عوامل «تکرار» بین حکایت اول و حکایت دوم

نوع رابطه معنایی	شماره بند حکایات	
	اول / دوم	تکرار واژگانی حکایت اول / حکایت دوم
هم‌شمول	۱۲ / ۵	و راه بیابان گرفت / و راه بیابان گرفت
هم‌طبقه	۱ / ۴	آن سفر / سفر حجاز
هم‌طبقه	۱۶ / ۳	سحر / سحری
هم‌مرجع / هم‌طبقه	۱۶ / ۱۱	بلبلان / بلبل
هم‌شمول	۹ / ۱۷	مرغی / مرغ
هم‌شمول	۱۸ / ۹	حالت / حالت
هم‌مرجع / هم‌طبقه	۲۵، ۲۴ / ۲۳، ۱۵	تسبیح، تسبیح گوی / تسبیح خوانی، تسبیحش

۲-۱-۶-۲- هم‌معنایی

هیچ واژه‌ای نمی‌تواند نقش‌نشانه‌ای واژه دیگری را عیناً بازی کند؛ زیرا استعمالات قبلی، یادآوری بینامتن‌های مرکزی آن فرهنگ و انواع تداعی معانی وابسته به بافت، به هر واژه شخصیت ممتاز و یگانه‌ای می‌دهد. از آنجا که مترادف‌ها زنجیره‌های محکمی را در متن می‌آفرینند، مؤلف در خلق یک متن منسجم به استفاده از واژگان مترادف تمایل دارد. سعدی در این دو حکایت با آگاهی خاصی از واژه‌های مترادف بهره‌وری کرده و در حکایت اول، «غفلت» و در حکایت دوم، «بی‌خبری» را مترادف آورده است؛ « $\frac{16}{1}$ » من به **غفلت خفته** = « $\frac{17}{2}$ » = **کز عشق بی‌خبری**. سایر مترادفات بین دو حکایت در «جدول شماره ۲» آمده است.

جدول شماره ۲: عوامل «ترادف» بین حکایت اول و حکایت دوم

نوع رابطه	«شماره بند حکایت» اول / دوم	مترادف‌ها حکایت اول / حکایت دوم
هم‌طبقه	۲۲ / ۴	نعره / خروش
هم‌مرجع	۱۷، ۵ / ۱۶	غفلت / بی‌خبر، بی‌خبری
هم‌مرجع	۲۲ / ۱۵	تسبیح / ذکر
هم‌مرجع	۲۴ / ۲۳	تسبیح گوی / تسبیح خوان
هم‌مرجع	۱۶ / ۱۷	مرغ / بلبل
هم‌طبقه	۱ / ۱۹	دوستان مخلص / همدم
هم‌شمول	۱ / ۴	همراه / هم‌قدم
جزء و کل	۱۴ / ۱۴	بهایم / حیوان، جانور

۲-۱-۶-۳- تضاد معنایی

مهمترین ابزار ایجاد انسجام بین دو حکایت مورد بحث، تضاد و تقابل است. تضادهای بین دو حکایت نه برای زیبایی و صنعت‌پردازی، بلکه برای دو قطبی کردن متن و خلق

دلالات مبتنی بر تقارن و موازی‌سازی لایه‌های معنایی به کار رفته‌اند. تقریباً همه عناصر «زمینه موقعیتی مادی» دو حکایت، به طرز عالمانه‌ای برعکس یکدیگر طراحی شده‌اند. در بررسی و سنجش ابزار تضاد و نقش آن در انسجام و ساختار متن، باید دو گونه تضاد را در نظر بگیریم؛ گونه اول، تضادهای کاملاً آشکار است که با مقایسه واژه‌های متن دو حکایت دیده می‌شوند. گونه دیگر تضادهایی است که حاصل تعامل با متن و احضار بافت‌های غایب و استنتاج بر حسب مقایسه پیکربندی بافتی دو حکایت است.

اساس ساختار معنایی «حکایت سماع شوریده»، به نیمه قرینه‌اش، یعنی «حکایت عابد منکر سماع و حال درویشان» و عکس آن، یعنی وابستگی حکایت دوم به حکایت اول وابسته است. تضادهای معنایی، در انسجامی چندلایه و عمیق به کار رفته‌اند. معماری هر واژه به گونه‌ای است که در مقابل چندین واژه دیگر جهت‌گیری معنایی دارد؛ برای مثال، « $\frac{4}{2}$ عابد» از نظرگاه مقایسه «طبع» با « $\frac{4}{1}$ شوریده» و از نظرگاه خاموشی غافلانه با « $\frac{11}{1}$ بلبان، کبکان، غوکان، بهایم و $\frac{17}{1}$ مرغ» که مسخ خداوند هستند، متضاد است. همچنین سعدی کشف و استخراج پاره‌ای از عناصر متضاد بین دو حکایت را بر اساس منطق درونی متن، بر عهده مخاطبان آرمانی گلستان (صاحب‌دلان روشن‌رای) نهاده است؛ برای مثال، قرینه « $\frac{1}{1}$ همه شب رفته بودم»، در حکایت اول، دلالت بر «پیاده» رفتن شوریده و قرینه « $\frac{10}{2}$ اُشتر ... عابد را بینداخت»، دلالت بر «سواره بودن عابد» می‌کند؛ بنابراین شوریده (پیاده) از این منظر نیز با عابد (سواره) تقابل دارد. جدول شماره ۳ شماری از گره‌های معنایی وابسته به تضاد معنایی را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۳: عوامل «تضاد معنایی» بین حکایت اول و حکایت دوم

تضاد معنایی حکایت اول / حکایت دوم	«شماره بند حکایت» اول / دوم	شرح رابطه معنایی حکایت اول / حکایت دوم
پیاده / سواره	۱۱ / ۲	پیاده خسته و کوفته / سواره شاداب و سرحال
شبی / روزی	۷ / ۲	شب موقع خواب / روز موقع بیداری
شوریده / عابد	۴ / ۴	شوریده و عاشقی / عابد و زهد خشک

اصوات طبیعی / نغمات انسانی	۷ / ۱۴-۱۱	کمر موسیقایی / موسیقی ناب
شوریده / اشتر	۱۰ / ۴	انسان / حیوان
شوریده / عابد	۴ / ۴	خوش طبع / کز طبع
بلبلان، کبکان، غوکان، بهایم / عابد	۴ / ۱۴-۱۱	مسیح خداوند / غافل از خداوند
صدای بهایم / آواز کودک عرب	۷ / ۱۴	صوت طبیعی / نغمات انسانی
خاموش / خروشان	۲۲ / ۲۴	خاموشی انسان غافل / خروش مدهوشان عشق الهی
بیشه / نخله	۶ / ۳	مکان حیات وحش و ترسناک / مکانی امن و آرام
آواز / زمزمه	۲ / ۱۹	صدای بلند / صدای آرام
ما (غافل) خاموش / خار خاموش (گویا)	۲۵ / ۲۴	خالی از معنا / خاموشی بلاغی مملو از معنا
آدمیت / حیوانی	۱۴ / ۲۳	مقام بالای آدمی / مرتبه پایین حیوانی
یکی / جماعتی	۱ / ۱۹	یک فرد / جمعی از افراد
گوش (سر) / گوش دل	۲۳ / ۱۹	گوش ظاهر / گوش باطن

۲-۶-۱-۴- شمول معنایی و «جزء و کل» (Meronymy)

«شمول معنایی رابطه‌ای است که میان یک طبقه عام و زیر طبقه‌های آن به وجود می‌آید. در شمول معنایی، عنصری که در طبقه عام قرار می‌گیرد، «فراگیرنده» (Superordinate) نامیده می‌شود و عناصری که در زیر طبقه‌های آن قرار دارند، «واژه‌های مشمول» (Hyponyms) نام دارند» (ایشانی، ۱۳۹۵، ص. ۴۶)؛ برای مثال، «آهن، مس، روی، نقره» در «فلز بودن» شمول‌واژگی دارند. پس «فلزات» فراگیرنده، و «آهن، مس، روی، نقره» واژه‌های مشمول هستند. همچنین «رابطه جزء و کل مانند رابطه درخت، تنه، شاخه و ریشه» است «که در این نمونه، تنه، شاخه و ریشه تحت عنوان «هم‌جزء» (Co-meronymy) در

زیر مجموعهٔ درخت به عنوان «فراگیرنده» این نوع ارتباط را به وجود می‌آورند» (ایشانی، ۱۳۹۵: ۴۶).

بررسی کل نمونه‌های (Total Tokens) دو حکایت مورد بحث نشان می‌دهد که شمول معنایی و جزء و کل با بسامد فراوانی در متن (جمع حکایت اول و دوم) حضور دارد. سعدی تعداد گره‌های معنایی را با انتخاب دقیق واژگان هم‌شمول به‌طور چشمگیری افزوده است. این شمول‌واژگان، زنجیره‌های معنایی پرباری را ایجاد کرده‌اند تا مرز دو حکایت را از میان بردارند. گرچه هر حکایت ظاهراً استقلال معنایی دارد، این ابزارهای انسجامی، دو حکایت را مشابه دوقلوهایی به هم چسبیده درآورده است. با این توضیح که جراحی و جدایی این دو حکایت به قطع شریان‌های معنایی می‌انجامد و باعث فوت و مخاطرهٔ گفتمان معنایی «دفاع از سماع» در گلستان می‌شود. جدول شمارهٔ ۴ گسترده‌تری شمول معنایی بین حکایت‌ها را ترسیم می‌کند.

جدول شمارهٔ ۴: عوامل شمول معنایی و زنجیره‌های آن بین حکایت اول و حکایت دوم

عناصر فراگیرنده	نوع رابطه	«شمارهٔ بند حکایت» اول / دوم	شمول‌واژه‌های حکایت اول / حکایت دوم
مرغ	هم‌شمول	۱۰، ۱۱، ۱۷، ۹، ۱۶	بلبلان، کبکان، مرغی / مرغ، بلبل سحری
جانور	هم‌طبقه	۹، ۱۰، ۱۴، ۱۹ / ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۷، /	بلبلان، کبکان، غوکان، بهایم، مرغی / مرغ، اشتر، حیوان، جانور
زمان	جزء و کل	۲، ۳، ۷، ۱۷ / ۱، ۲، ۱۶	شبی، سحر، روز، یک نفس، دوش / وقتی، وقت‌ها، سحری
کاروان	جزء و کل	۲، ۴، ۱۴ / ۱، ۷، ۱۰، /	کاروانی، همراه، بهایم / جماعتی، هم‌قدم، کودکی، اشتر، حیوان، آدمی، جانور
کوه	جزء و کل	۱۲ / ۲۱، ۲۱	کوه / حجر، صلِّد
هرچه بینی	جزء و کل	۳، ۵، ۱۱، ۱۲، ۱۳ / ۹، /	بیشه، بیابان، درخت، کوه، آب (برکه) / هوا (آسمان)، بیابان، حمی، هرچه بینی
درخت	جزء و کل	۱۱ / ۲۱، ۲۴، ۲۵	درخت / غصون البان، گل، خار

نعره، نالش، می نالید، آواز(فریاد)، بانگ / زمزمه، آوازی (آواز خواندن)،	۸،۲ / ۱۹، ۱۷، ۱۱، ۴	هم شمول	صدا
شوریده، من (عقل و صبر و طاقت و هوش رفته) / من (سعدی عاشق)، عابد، شیخ	۱۴، ۴، ۱ / ۱۹، ۴	هم طبقه	شیخ
همراه، دوستان مخلص / همدم، هم قدم	۱، ۱ / ۱۹، ۴	هم شمول	دوست
(نا)آرام، حالت، عقل و صبر رفته، (بی)هوش، مدهوش / رقص، حالت، طرب، حال	۴، ۶، ۹، ۱۸، ۱۸ / ۲۱، ۴، ۱۸، ۱۸، ۱۰	هم شمول	حالت
کاروان، همراه، راه، سفر / سفر، جماعت، هم قدم، راه	۱۲، ۱، ۱ / ۴، ۲	جزء و کل	سفر

۲-۶-۲- انسجام دستوری

۲-۶-۲-۱- ارجاع

انسجام دستوری به وسیله ابزار «ارجاع»، «جانشینی» و «حذف» قوام می پذیرد. منظور از ارجاع در اینجا «ارجاع درون متنی» است؛ با این فرض که «هر حکایت از گلستان یک واحد معنایی کامل و جداگانه است»، پس باید «عنصر ارجاع» و «مرجع»، در متن یک حکایت باشند. اگر «عنصر ارجاع» در یک حکایت و «مرجع» آن در حکایت دیگر باشد، آنگاه به حکم ضرورت، شاهد انسجام محکم بینا حکایتی هستیم.

در حکایت دوم، بند شماره ۱۶ چنین آمده است: «دانی چه گفت مرا آن بلبل سحری؟» اکنون سؤال اینجاست: «من» (مرا = به من) و «آن بلبل» مرجع خود را در کجا می یابند؟ و پاسخ این است: «آن بلبل» مرجع خود را در حکایت اول می یابد. همان طور که دیده شد برای «بلبل» دو مرجع در حکایت اول تعبیه شده است. می پرسیم: کدام بلبل سحری؟ پاسخ نخست: «آن بلبل» که به نالش در آمده بود از درخت $(\frac{11}{1})$ ؛ پاسخ دوم: «آن مرغی»^۱ (بلبلی) که دوش به صبح می نالید $(\frac{17}{1})$. «من» نیز به مرجع خود در حکایت اول برمی گردد. شاید این تصور پیش آید که «من» مرجع خود را در همین حکایت دوم، در بند «همدم من [= سعدی] بودند و هم قدم» می یابد، اما در بخش نثر حکایت دوم که احتمال یافتن مرجع «مرا» در آن مطرح شده، «کنش آواز خوانی بلبل» مطلقاً وجود ندارد؛ بنابراین دو مرجع ضمیر

«من»، در **حکایت اول** پیدا می‌شوند: الف) درحقیقت، «من» همان «شوریده» است که سحر در بیشه صدای بلبلان را می‌شنود. مرجع دوم «من» وابسته به تفسیری است که از ضمیر «م» در واژه «صبرم» در بند «عقل و صبرم ببرد و طاقت و هوش» به دست می‌آید. ضمیر «م» در واژه «صبرم» با یک خوانش به «شوریده» و با خوانش دیگر، به خود «سعدی» برمی‌گردد. این درهم‌تنیدگی مرجع‌ها بیانگر این است که در لایه ژرف‌تر معنا، سعدی و شوریده هر دو یکی هستند. سعدی در غزلی می‌گوید: «سعدی، شوریده بی‌قرار چرایی / در پی چیزی که برقرار نماند» (سعدی، ۱۳۸۶: ۴۹۱).

همچنین ضمیر متصل «-ش» در واژه‌های «ذکرش» و «تسیحش»، مرجع محذوف خود را از بافتار حکایت اول برداشت می‌کنند؛ الف) $\left(\frac{15}{1}\right)$ اندیشه کردم که مروّت نباشد همه در تسیح [خداوند] و من به غفلت خفته؛ ب) $\left(\frac{23}{1}\right)$ این شرط آدمیت نیست مرغ تسیح گوی [خداوند باشد] و ما خاموش [باشیم].

۲-۲-۶-۲- حذف

قوانین دستور زبان به مؤلف چنین امکانی می‌دهد تا برای پرهیز از تکرارهای غیر ضروری، بخش‌هایی را بر اساس رعایت اصل رسانگی کلام و تفاهم با مخاطب از بدنه متن بپیراید. «فرایند حذف، خالی گذاشتن جاهایی از متن است که در جای دیگری پر شده است» (ایشانی، ۱۳۹۵: ۴۴). مخاطب نیز با عنایت به تجربه‌های مشترک زبانی، بافتی و ژانرشناسانه، قادر به بازگرداندن تکه‌های محذوف متن است. سعدی در این دو حکایت از «ابزار حذف» برای استحکام و انسجام متنی در حوزه روابط بیناحکایتی بهره برده است.

حکایت اول با عبارت «یاد دارم که» آغاز و باقی حکایت نیز با تعریف یک خاطره تنظیم و شاکله روایتی حکایت دوم نیز مشابه حکایت اول، به صورت بیان خاطره‌ای از گذشته مؤلف، طراحی شده است. این اشتراک در ساختار روایی متن، سبب می‌شود که سعدی ابزار «حذف» را برای زیبایی و انسجام متن به کار بگیرد؛ برای نمونه، سعدی بند آغازین حکایت اول را با توجه به قوانین دستور زبان، از ابتدای بند آغازین حکایت دوم،

حذف می‌کند؛ بنابراین ابتدای بند شماره ۱ حکایت دوم چنین تکمیل می‌شود: «یاد دارم که وقتی در سفر حجاز جماعتی ...».

سعدی نظام متداخل این دو حکایت را چنان معماری کرده تا هر چه برای تکمیل «بافتار جملات» حکایت اول نیاز است، از حکایت دوم برداشت شود و بالعکس؛ برای مثال، طراحی بافت موقعیتی هر دو حکایت بر مبنای حرکت کاروان در بیابان است؛ پس «بند شماره ۱ حکایت دوم» عبارت «در کاروانی» را از «بند شماره ۲ حکایت اول» برداشت می‌کند. اکنون صورت تکمیل شده بند اول حکایت دوم چنین می‌شود: «یاد دارم که وقتی در کاروانی در سفر حجاز جماعتی جوانان صاحب‌دل همدم من بودند». حذف‌های سعدی نشان می‌دهد که علاوه بر استحکام بافتار هر حکایت به صورت انفرادی، ازدواج این دو حکایت نیز چگونه بافتار یکپارچه‌ای را می‌آفریند.

جدول شماره ۵: عوامل حذف و نقش آن در تکمیل بند در حکایت اول و حکایت دوم

بند ناقص	شماره و عناصر بند تکمیل - گر	بند تکمیل شده
$(\frac{1}{2})$ وقتی در سفر حجاز...	$(\frac{1}{1})$ یاد دارم که + $(\frac{1}{1})$ در کاروانی	یاد دارم که وقتی در سفر حجاز در کاروانی جماعتی ...
$(\frac{4}{1})$ نعره برآورد...	$(\frac{10}{2})$ به رقص اندر آمد	نعره برآورد (و) به رقص اندر آمد و راه بیابان گرفت
$(\frac{7}{1})$ چون روز شد...	بی خبر از درد ایشان	چون روز شد (من = سعدی) بی خبر از درد ایشان، گفتمش: این چه حالت بود؟
$(\frac{11}{1})$ بلبلان را شنیدم...	$(\frac{17}{2})$ کز عشق	بلبلان را شنیدم که از عشق به نالش درآمده بودند از درخت و ...
$(\frac{17}{1})$ دوش مرغی...	$(\frac{17}{2})$ کز عشق	دوش مرغی کز عشق به صبح می‌نالید
$(\frac{21}{1})$ باور نداشتم که...	$(\frac{15}{2})$ در تو اثر نمی‌کند	باور نداشتم که در تو اثر کند (و) تو را بانگ مرغی چنین کند مدهوش
$(\frac{13}{2})$ گفتم: ای شیخ...	$(\frac{16}{1})$ به غفلت خفته + $(\frac{23}{1})$ این شرط آدمیت نیست	گفتم: ای شیخ به غفلت خفته این شرط آدمیت نیست، در حیوانی اثر کرد و در تو اثر نمی‌کند!

۲-۷- هماهنگی انسجامی بین حکایت اول و حکایت دوم

در سطح هماهنگی انسجامی، بازخورد «کلان‌بافتِ متنی و کلان‌بافتِ تجربی حکایت اول» را با «کلان‌بافتِ متنی و کلان‌بافتِ تجربی حکایت دوم» می‌سنجیم. «پیوستگی به معنی ساختار نظام‌یافته‌ای است که لغات و جملات را درون گفتمان واحدی وارد می‌نماید که از نظر فرهنگی برای آن کسانی که متن را می‌آفرینند یا درک می‌کنند، اهمیت دارد» (ایشانی، ۱۳۹۵: ۴۸). در نتیجه، اگر ارتباط و تعامل زنجیره‌های انسجامی ما را به سوی یک «کل معنی‌دار» هدایت کند، در آن صورت، پیوستگی متن دو حکایت مورد بحث آشکار می‌شود.

۲-۷-۱- زنجیره‌های مشابهت و تعامل

جستجوی زنجیره‌های شباهت و یکسانی در بین دو حکایت، نشان‌دهنده اهداف مؤلف در یکپارچه‌سازی متن است. «حداقل شرط برای تعامل زنجیره‌ای این است که حداقل دو عضو از زنجیره‌ای در ارتباط مشابهی با دو عضو از زنجیره دیگر وجود داشته باشد» (هلیدی و حسن، ۱۳۹۵: ۲۱۳). بررسی گره‌های معنایی نشان از تشکیل زنجیره‌هایی است که اغلب عناصر آنها با یکدیگر در تعامل هستند و «زنجیره‌های کانونی» محسوب می‌شوند. مهم‌ترین موضوع در مبحث سماع، «تفسیر و تأویل اصوات و نواها» است. زنجیره مربوط به اصوات و نواها در دو حکایت حالتی قرینه‌وار و موازی دارد. جدول شماره ۶ زنجیره‌های کانونی را که به «ارتباط‌های بین فرآیندها و شرکت‌کنندگان در جملات» مربوط است، نشان می‌دهد (رنگ زرد، سهم حکایت اول و رنگ صورتی، سهم حکایت دوم را در هر زنجیره نشان می‌دهد).

جدول شماره ۶: زنجیره‌های کانونی حاصل از جمع دو حکایت اول و دوم

زنجیره اصوات و نواها	زنجیره زمان‌ها	زنجیره مکان‌ها	زنجیره جانداران	زنجیره نباتات	زنجیره اندیشیدن
$\frac{4}{1}$ نعره برآورد	$\frac{2}{1}$ شبی	$\frac{3}{1}$ در کنار بیشه- ای	$\frac{11}{1}$ بلبلان	$\frac{11}{1}$ درخت	$\frac{15}{1}$ اندیشه کردم

$(\frac{18}{1})$ عقل	$(\frac{14}{1})$ بیشه	$(\frac{12}{1})$ کبکان	$(\frac{5}{1})$ راه بیابان	$(\frac{2}{1})$ همه شب	$(\frac{11}{1})$ به نالاش در آمده
$(\frac{18}{1})$ هوش	$(\frac{6}{2})$ نخله	$(\frac{13}{1})$ غوکان	$(\frac{11}{1})$ از درخت (=) جنگل	$(\frac{3}{1})$ سحر	$(\frac{15}{1})$ در تسیح
$(\frac{3}{2})$ محققانه	$(\frac{21}{2})$ غصون البان	$(\frac{14}{1})$ بهایم	$(\frac{12}{1})$ در کوه	$(\frac{7}{1})$ روز	$(\frac{17}{1})$ می نالید
$(\frac{16}{2})$ دانی	$(\frac{24}{2})$ گل	$(\frac{17}{1})$ مرغی	$(\frac{13}{1})$ در آب (=) برکه	$(\frac{17}{1})$ دوش به صبح	$(\frac{19}{1})$ آواز
$(\frac{23}{2})$ دلی داند	$(\frac{25}{2})$ خار	$(\frac{20}{1})$ مرغی	$(\frac{14}{1})$ در بیشه	$(\frac{1}{2})$ وقتی	$(\frac{21}{1})$ بانگ مرغی
$(\frac{23}{2})$ معنا		$(\frac{23}{1})$ مرغ	$(\frac{1}{2})$ حجاز	$(\frac{2}{2})$ وقت ها	$(\frac{23}{1})$ تسیح گوی
		$(\frac{9}{2})$ مرغ	$(\frac{4}{2})$ سیل	$(\frac{6}{2})$ تا (= زمانیکه)	$(\frac{24}{1})$ خاموش
		$(\frac{16}{2})$ بلبل سحری	$(\frac{6}{2})$ نخلة بنی هلال	$(\frac{16}{2})$ سحری	$(\frac{1}{2})$ همدم (هم آواز)
		$(\frac{24}{2})$ بلبل	راه بیابان		$(\frac{2}{2})$ زمزمه ای
			$(\frac{20}{2})$ حمی (=) چراگاه		$(\frac{3}{2})$ بیتی محققانه بگفتندی
					$(\frac{8}{2})$ آوازی
					$(\frac{18}{2})$ شعر عرب
					$(\frac{18}{2})$ طرب
					$(\frac{22}{2})$ ذکرش
					$(\frac{22}{2})$ تسیح خوان
					$(\frac{25}{2})$ تسیحش

ادامه جدول شماره ۶: زنجیره های کانونی حاصل از جمع دو حکایت اول و دوم

زنجیره اخلاق درویشان / شوریدگان	زنجیره اخلاق عابدان	زنجیره احوالات عرفانی	فرآیندهای زبانی - لفظی
$(\frac{4}{1})$ شوریده ای	$(\frac{3}{1})$ خفته	$(\frac{18}{1})$ یک نفس آرام نیافت	$(\frac{8}{1})$ گفتمش
$(\frac{15}{1})$ با مروت	$(\frac{15}{1})$ مروت نباشد (او)	$(\frac{18}{1})$ حالت	$(\frac{4}{1})$ نعره بر آورد

		(را)	
$\frac{10}{1}$ گفت	$\frac{18}{1}$ عقل و صبرم ببرد و طاقت و هوش	$\frac{16}{1}$ به غفلت خفته	$\frac{18}{1}$ عقل و صبر و طاقت و هوش (رفته)
$\frac{20}{1}$ گفت	$\frac{18}{1}$ مدهوش	$\frac{23}{1}$ شرط آدمیت (ندارد)	$\frac{21}{1}$ مدهوش
$\frac{22}{1}$ گفتم	$\frac{4}{2}$ حال درویشان	$\frac{24}{1}$ خاموش (غافل)	$\frac{23}{1}$ شرط آدمیت
$\frac{3}{2}$ بگفتندی	$\frac{14}{2}$ اثر کرد	$\frac{4}{2}$ منکر حال درویشان	$\frac{23}{1}$ تسبیح گوی
$\frac{13}{1}$ به نالش درآمده	$\frac{17}{2}$ عشق	$\frac{5}{2}$ بی‌خبر از درد ایشان	$\frac{1}{2}$ صاحب‌دل
$\frac{15}{1}$ تسبیح	$\frac{18}{2}$ حالت‌ست و طرب	$\frac{14}{2}$ در تو اثر نمی- کند	$\frac{3}{2}$ محققانه
$\frac{23}{1}$ تسبیح گوی	$\frac{19}{2}$ ذوق	$\frac{17}{2}$ از عشق بی- خبری	$\frac{4}{2}$ درویشان
$\frac{17}{1}$ می‌نالید	$\frac{23}{2}$ داند در این معنی (اهل معنا)	$\frac{19}{2}$ ذوق نیست تو را	$\frac{14}{2}$ اثر کرد (تاثیرپذیر)
$\frac{19}{1}$ آواز برآورد	$\frac{23}{2}$ دلی که گوش است (گوش دل)	$\frac{19}{2}$ کز طبع جانوری	$\frac{17}{2}$ آدمی
$\frac{21}{1}$ بانگ درآورد			$\frac{17}{2}$ عشق
$\frac{2}{2}$ زمزمه کردن			$\frac{18}{2}$ در حالت‌ست و طرب
$\frac{8}{2}$ آوازی برآورد			$\frac{20}{2}$ با ذوق
$\frac{13}{2}$ گفتم			$\frac{21}{2}$ غصون البان (نرم طبع و لطیف)
$\frac{24}{2}$ تسبیح خوانی			$\frac{23}{2}$ انسان معنائیوش (صاحب گوش دل)
$\frac{25}{2}$ تسبیحش			$\frac{24}{2}$ تسبیح‌خوان

با توجه به آنچه گفته شد، پیداست که سعدی در انسجام بینا حکایتی بافتاری کاملاً هماهنگ و یکپارچه آفریده است.

یکی از زیباترین رفتارهای سعدی در انسجام بخشی بینا حکایتی، استفاده سنجیده و هنری از آواهای زبانی در روند روایت دو حکایت (مشابه نقش موسیقی فیلم) است. سعدی در حکایت اول تصاویر حالات شور، عشق، نشاط و شیدایی شوریده را با بالابردن بسامد همخوان «ش» برجسته می کند. حتی سعدی قافیه ابیات حکایت اول را نیز هوشمندانه با همخوان «ش» به پایان می برد؛ «شبی، همه شب، بیشه ای، شوریده ای، روز شد، گفتمش، شنیدم، نالش، بیشه، اندیشه، دوش، هوش، گوش، باور نداشتم، مدهوش، شرط، خاموش». در ادامه روایت در حکایت دوم عابد کز طبع فضا را از شور و عشق تهی می کند و سعدی نیز از فضای نعره و شور مستی عشق به زمزمه و سکوت تغییر حالت می دهد. در این فاصله فقط ۴ بار همخوان «ش» را می شنویم. بلافاصله با غرش سعدی بر سر عابد کز طبع و بازگشت روایت به عشق - در ابیات پایانی حکایت دوم - سعدی بسامد همخوان «ش» را بالا می برد؛ «عشق، اشتر، شعر، ناشرات، ذکرش، خروش، گوش، گلش و تسبیحش». اینگونه پردازش موسیقی متن - با توجه به انواع جبرهای زبانی پیش روی مؤلف - به گونه ای هنری بافتار متن را در ژرف ساخت منسجم و پیوسته نموده است. شایان یادآوری است که مشابه این رفتار سعدی با همخوان «ش» را در غزل حافظ («عالم از شور و شر عشق خبر هیچ نداشت...» یا «فغان کاین لولیان شوخ شیرین کار شهر آشوب») بارها ستوده ایم.

۲-۸- سنجش پیوستگی دو حکایت

پیوستگی متن - که مفهومی ذهنی است - از تمرکز بر وجه دیگر بافتار متن، یعنی «بافت برون متنی یا بافت غیر زبانی» ادراک می شود. «جنبه بیرونی بافتار، عبارت است از ارتباط بین زبان و مشخصه های موضوع و محیط اجتماعی و عقیدتی گوینده و شنونده (یا نویسنده و خواننده)» (ایشانی، ۱۳۹۵: ۳۳). در اینجا به برخی از ابعاد معرفت شناسانه باب سماع که پیوستگی این دو حکایت را آشکار می کند، می پردازیم.

موضوع هر دو حکایت، تبیین سماع و مقایسهٔ جنبه‌گیری اخلاقی درویشان و عابدان دربارهٔ سماع است. همین موضوع به گونه‌ای دیگر در اثر دیگر سعدی، بوستان، «گفتار اندر سماع اهل دل و تقریر حق و باطل آن» (سعدی، ۱۳۸۷: ۱۱۱) آمده است. سعدی در حکایت اول (سماع شوریده)، به فلسفه، ابعاد معنی‌شناسی، بنیادهای فکری و نظام ارزشی سماع می‌پردازد. سعدی در حکایت دوم (عابد کژطبع)، ضمن مبارزه با فتوهای فقیهان مخالف سماع، سعی می‌کند بستری مناسب را برای رشد آیین سماع و موسیقی فراهم کند. درونمایهٔ حکایت اول، تشریح «سماع» بر اساس روایت نمونه‌ای آرمانی از «سماع راست و حقیقی^۲» است. اصلی‌ترین مضمون این حکایت «ابراز نظر سعدی دربارهٔ موضوعیت سماع در نظام دینی» است. او در این حکایت، ارادت و موافقت خود را با «نظام موسیقایی سماع» که بخشی از حوزهٔ «اخلاق درویشان» است، نشان می‌دهد. درونمایهٔ این حکایت می‌گوید: «سماع - از نظر من سعدی (مفتی ملت اصحاب نظر)، امری حلال، پسندیده، اخلاقی و در حقیقت، تسبیح عاشقانهٔ خداوند است. پای‌بست^۳ اندیشگانی این حکایت بر آیهٔ هجدهم سورهٔ حج که بر طبق آن، همهٔ جمادات، حیوانات و بسیاری از انسان‌ها به تسبیح خداوند مشغول هستند، استوار است؛ «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ». سعدی به بخشی از واژگان این آیه در حکایت اول، مانند «کوه، درخت، بهایم (= دواب)» نظر داشته است. بند ۲۲ «به ذکرش هرچه بینی در خروش است» و بند ۲۴ «نه بلبل بر گلش تسبیح خوانی است» و بند ۲۵ «که هر خاری به تسبیحش زبانی است» در حکایت دوم نیز، همین موضوع را دنبال می‌کند.

در حکایت اول، سعدی بنیاد نظام ارزشی سماع را که بر «آیات تسبیح» قرآن کریم استوار است، تبیین می‌کند. در حکایت دوم، ضمن موافقت با این آیین معنوی، بر نقش «طبع سلیم و مستقیم» برای فهم ادراک حقیقت سماع می‌پردازد. در نتیجه، یکی از مضمون‌های اصلی حکایت دوم این است که: منکران سماع، کژطبع، بی‌ذوق و طبعی به مراتب دنی‌تر از حیوانات دارند. ساختار ارزشی این حکایت نیز، پای‌بست اندیشگانی خود

را بر آیات قرآن کریم استوار کرده است. «لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ» (اعراف/ ۱۷۹). سعدی معانی و حتی الفاظ این آیه را در دو حکایت به زیبایی معماری کرده و بخش اول آیه مزبور در حکایت دوم و بخش انتهایی آن در حکایت اول تبیین شده است. بر طبق عبارت قرآنی «لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ» و «وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا» عابد، گوش دل معنائیوش ندارد. همچنین بر طبق عبارت قرآنی «أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ» در وجود این عابد، «ذوق نیست و کژطبع جانور» است. آخرین بخش آیه، «هُمُ الْغَافِلُونَ» را در بند ۱۶ حکایت اول، «به غفلت خفته»، و بندهای ۴ «منکر حال و بی خبر از درد» و ۱۷ «بی خبر از عشق» را در حکایت دوم مشاهده می‌کنیم.

در حقیقت، در این دو حکایت متوالی، شاهد برخورد گفتمان تر عارفان با گفتمان خُشک عابدان هستیم که «حکایت از دو نوع حضور، دو نوع دریافت، دو نوع احساس و ادراک، دو نوع تفاوت و در نهایت دو نوع تولید گفته [یا منشور اخلاقی] دارند» (شعیری، ۱۳۹۵: ۸۶)؛ عابد فتوای به تحریم زمزمه اشعار و سعدی شوریده فتوی به آواز و سماع روحانی می‌دهد:

طایفه‌ای سماع را عیب کنند و عشق را زمزمه‌ای بیار خوش تا بروند ناخوشان

(سعدی، ۱۳۸۶: ۵۸۰)

ابعاد پیوستگی بین این دو حکایت مجال وسیعی می‌طلبد که در اینجا بررسی و امکان پرداختن به آن وجود ندارد.^۴ اما جامع علوم انسانی با عنایت به آنچه گفته شد، هر دو حکایت رگه‌های مشترک زیادی دارند و حالت اندام‌واره‌ای (یک کل ارگانیک بودن) در آن‌ها بسیار بارز و بر ساختار حکایت‌ها جهت فکری و ادراکی واحدی حاکم است. در نتیجه، سعدی در چپش این دو حکایت اصل توالی را مورد نظر داشته و آنگونه که ناقدان در مورد پیوستگی حکایات گلستان گفته‌اند که: «جنگ‌مانند، کشکول‌وار و تصادفی» است، عمل نکرده است؛ بنابراین انسجام گره‌ها، حلقه‌ها و زنجیره‌های معنایی، ساختار این دو حکایت را همچون زره، گره در گره نشان

می‌دهد. به نظر می‌رسد که بیت زیر شاهدهی گویا برای اهمیت پیوستگی و انسجام متن در نزد سعدی باشد:

رها نمی‌کند این نظم چون زره در هم که خصم، تیغ تعنت بر آورد ز نیام
(سعدی، ۱۳۸۶: ۵۴۳)

بنابراین با توجه به حجم گسترده تناسبات ساختاری و معنایی بین دو حکایت مورد بحث در پژوهش جاری، انسجام‌سنجی بین سایر حکایات هر باب گلستان، مسیر جدیدی را برای صدور رای صواب درباره ساختار گلستان فراهم می‌کند.

۳- نتیجه‌گیری

شواهد آشکار کاربست نظریه انسجام و پیوستگی نشان داد که بین دو حکایت پیش-گفته، روابط مستحکم درون‌جمله‌ای و بیناجمله‌ای برقرار است. در بخش انسجام واژگانی وابسته به «تکرار»، واژگان کلیدی دو حکایت (بیابان، سفر، سحر، مرغ، حالت، تسبیح، و ...) هوشمندانه در بافت موقعیتی تقریباً مشابه، تکرار شده که نشانگر بافتار پیوسته و منسجم بین دو حکایت است. تضادها و تقابلهای معنایی بین دو حکایت، عاملی برای دوقطبی کردن متن و موازی‌سازی لایه‌های معنایی برای نقد دو گفتمان متضاد یعنی «تحریم سماع توسط فقیهان» در مقابل «ترغیب جوانان به سماع توسط عارفان» است. عوامل «شمول معنایی» به وضوح نشان دادند که سعدی صحنه‌پردازی دو حکایت را همچون یک کارگردان فیلم سینمایی عالمانه طراحی کرده است؛ در هر دو حکایت تصاویر کاروان، صحرا، مسافران، حیوانات و پرندگان، گیاهان، آواز، تسبیح‌خوانی و ... نیز تمرکز بر واکنش‌های انسان نسبت به موسیقی طبیعی (در حکایت اول) و موسیقی انسانی (در حکایت دوم) وجود دارد.

نبود عناصر جنبی در بین کل‌نمونه‌ها از انسجام بالای این دو حکایت (انسجام ۱۰۰ درصد) پرده‌برداری می‌کند. همچنین وحدت محتوایی، عاطفی و ساختاری بین دو حکایت مورد بحث به صورت واضح و کمی آشکار گردید. در مجموع بین کل‌نمونه‌های دو

حکایت ۸ تکرار، ۱۵ تضاد معنایی، ۱۲ گروه شمول معنایی، ۷ حذف، ۱۰ گروه زنجیره کانونی مشابهت و تعامل تشخیص داده شد. پیوستگی بینا حکایتی تا به حدی است که با اضافه کردن یک «و» بین دو حکایت، شاهد یک متن واحد (می‌توانیم آن را «جدال سعدی شوریده با عابد کژطبع» بنامیم) خواهیم بود.

کاربرد چنین نظریه‌ای دقت نظر مخاطب را بالا می‌برد و او را از حالت انفعال در برابر متن خارج و به حوزه «نشانه-معناشناسی گفتمانی» راهنمایی می‌کند. با چنین رویکردی بسیاری از وجوه ناشناخته بلاغی متن گلستان برای خواننده روشن می‌شود؛ برای مثال، نظریه زبان‌شناسی نظامند نقشگرا به وضوح به چرایی صحنه‌آرایی حکایت اول (= کاروان تجارتي، منزل کردن در بیشه‌زار و شوریده و حالاتش و ...) با حکایت دوم (= کاروان زیارتی حج، منزل کردن در کاروانسرای نخله بنی هلال، عابد و رفتارهایش و ...) پاسخ می‌دهد. با استناد به این نظریه، علاوه بر ادراک ساختار متن، توانستیم انواع دلالات پنهان واژگان را که در جهت‌گیری‌های عناصر هر حکایت نسبت به حکایت دیگر تعبیه شده بود، آشکار کنیم. همچنین ابزارهای این نظریه، به مخاطب در احضار بافت‌های غایب هر حکایت یاری می‌رساند. برای مثال، ابزار «حذف»، مسئولیت هر بند را در برابر تکمیل بندهای حکایت دیگر، مشخص می‌کند. گفتنی است که مطالعه و سنجش روابط بینا حکایتی گلستان به کمک نظریه زبان‌شناسی نقش‌گرا می‌تواند اختلاف نظر محققان را مبنی بر وجود تعارض و تناقض در ساختار و معرفت‌شناسی حکایات گلستان برطرف کند و مسیر فرایند فهم و تفسیر متن را هموار سازد.

یادداشت‌ها

۱. یکی از معانی «مرغ»، بلبل است؛ به‌ویژه اگر «مرغ سحر» باشد:
چون تو گلی کس ندید در چمن روزگار
خاصه که مرغی چو من بلبل بستان اوست
(سعدی، ۱۳۸۶، ص. ۴۴۷)
۲. بخشی از متون عرفانی از اسرارالتوحید تا مثنوی در باب آداب و ادب سماع است؛

بر سماع راست هر کس چیر نیست / لقمه هر مرغکی انجیر نیست
(مولوی، ۱۳۹۸: ۱۸۱)

۳. سعدی در گلستان، طرح‌واره استعاری «پای‌بست» را برای ساختار اندیشگانی حکایات و استعاره «دیوار» را برای صورت بیانی سخن به کار برده است:

اول اندیشه وانگهی گفتار / پای‌بست آمده‌ست و پس دیوار
(سعدی، ۱۳۸۹: ۵۶)

۴. نظریه انسجام غیرساختاری یک پارچگی مادی متن را به وضوح نشان داد. در ادامه برای ادراک هویت ساختاری متن، نظریه نشانه-معناشناختی گفتمانی پیشنهاد می‌شود. نشانه-معناشناسان ابعاد ساختمان یک گفتمان را در چهار بُعد مجزا مطالعه می‌کنند: ۱. بعد شناختی ۲. بعد حسی-ادراکی ۳. بعد عاطفی ۴. بعد زیبایی‌شناختی (برای آگاهی بیشتر، رک. شعیری، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۷-۱۸۱)؛ برای مثال، مطالعه «منطق عاطفی حاکم بر این دو حکایت»، یکپارچگی گفتمانی حاکم بر آنها را مشخص می‌کند. مقایسه مراحل فرایند عاطفی شوریده با عابد و اُشتر حاکی از این است که مجموع این دو حکایت سعی در آفرینش یک نوع باور و مجاب‌سازی مخاطب دارند. **فرایند عاطفی شوریده**: ۱. تحریک عاطفی (شنیدن آواز بلبلان و کبکان و ... و بیدار شدن) ۲. توانش عاطفی (اندیشیدن در مقام آدمی) ۳. هویت عاطفی (شوریده و بی‌قرار شدن) ۴. هیجان عاطفی (نعره برآوردن و سماع کنان راه بیابان گرفتن) ۵. ارزیابی عاطفی (شرط آدمیت، ورود به مقام تسبیح‌گویی و خروج از خواب غفلت است). فرایند عاطفی اُشتر در برابر آواز کودک، مؤید و همانند شوریده و فرایند عاطفی عابد، کاملاً برعکس آن دو است؛ بنابراین نصیحت سعدی بر طبق گفتمان حاکم بر دو حکایت، این است که: «در باب سماع، شوریده (سعدی) را الگوی عاطفی-شناختی خود قرار داده و از عابدان کژطبع دوری بجوید». پس نتیجه می‌گیریم مطالعه ساختار و پیوستگی حکایات گلستان بر طبق «نظریه نشانه-معناشناسی گفتمانی»، مرحله تکمیلی در سنجش ساختارشناسی گلستان محسوب می‌شود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: انتشارات دوستان.

۲. ایشانی، طاهره. (۱۳۹۵). **نظریه انسجام و پیوستگی و کاربست آن در تحلیل متون (غزل حافظ و سعدی)**. تهران: دانشگاه خوارزمی.
۳. آگونه‌جونقانی، مسعود. (۱۳۹۵). «بررسی انسجام غیرساختاری در غزلی از حافظ». *جستارهای زبانی*، دوره ۷، شماره ۴، مهر و آبان، صص ۲۹-۵۷.
۴. حاجی‌علی‌لو، حسین. (۱۳۹۰). «بررسی ساختاری حکایت‌های گلستان سعدی». *پژوهش‌های ادبی و نقد سبک‌شناسی*، شماره ۳، بهار ۱۳۹۰، صص ۹-۲۶.
۵. دبیرمقدم، محمد. (۱۴۰۱). **زبان‌شناسی نظری: پیدایش و تکوین دستور زایشی**. چاپ یازدهم. تهران: انتشارات سمت.
۶. دشتی، علی. (۱۳۹۸). **قلمرو سعدی**. به اهتمام مهدی ماحوزی. چاپ دوم. تهران: انتشارات زوآر.
۷. ذوالفقاری، حسن. (۱۳۸۶). «تقارن‌ها و تناسب‌ها در گلستان سعدی». *پژوهش‌های ادب عرفانی* (گوهر گویا). دوره ۱، شماره ۴، شماره پیاپی ۴، دی، صص ۹۱-۱۱۰.
۸. سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۷۲). **کلیات سعدی**. به اهتمام محمد علی فروغی. چاپ چهاردهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۹. سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۷). **بوستان سعدی**. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. چاپ دهم. تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۰. سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۹). **گلستان سعدی**. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. چاپ نهم. تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۱. شفق، اسماعیل و آسمند جونقانی، علی. (۱۳۹۴). «بررسی ساختارشناختی مقامات حمیدی و گلستان سعدی». *نشریه فنون ادبی دانشگاه اصفهان*، سال هفتم، شماره ۱، پیاپی ۱۲، بهار و تابستان، صص ۹-۲۲.
۱۲. صاحب جمعی، حمید. (۱۳۹۹). «کمال عقل: سعدی و آداب صحبت». *ایران نامک*، سال ۵، شماره ۲، تابستان. صص ۶۵-۹۳.
۱۳. صفوی، کورش. (۱۳۹۷). **تعبیر متن**. چاپ دوم. تهران: نشر علمی.
۱۴. عابدی، کامیار. (۱۳۹۱). **جدال با سعدی در عصر تجدید**. شیراز: دانشنامه فارس با همکاری مرکز سعدی‌شناسی.

۱۵. هلیدی، مایکل و حسن، رقیه. (۱۳۹۵). **زبان، بافت و متن: جنبه‌هایی از زبان در چشم‌اندازی اجتماعی-نشانه‌شناختی**. ترجمه مجتبی منشی‌زاده و طاهره ایشانی. چاپ دوم. تهران: نشر علمی.

